

źródła monastyczne

81

źródła monastyczne

81

Redaktorzy serii: Michał T. Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

starożytność

50

Rada naukowa:

Marek Derwich

Dariusz Kasprzak OFMCap.

Przemysław Nehring

Krzysztof Ożóg

ks. Marek Starowieyski

Ewa Wipszycka

Rafał Zarzeczny SJ

GRZEGORZ WIELKI

HOMILIE

NA KSIĘGĘ

EZECHIELA

CZEŚĆ PIERWSZA

Przekład i redakcja naukowa:

KS. ADAM WILCZYŃSKI

Wstępy:

KS. ADAM WILCZYŃSKI

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Przekład na podstawie wydania:

GREGORIUS MAGNUS, *Homiliae in Hiezechielem prophetam*,
wyd. M. ADRIAEN, CCL 142, 1971.

Recenzje wydawnicze:

ELWIRA BUSZEWICZ

TADEUSZ GACIA

Redakcja tomu:

MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

ELŻBIETA WIATER

Projekt okładki i stron tytułowych:

ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Opracowanie typograficzne:

JAN NIEĆ

Korekta:

TOMASZ DĄBEK OSB

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

Ldz. 35/2019, Tyniec, dnia 13.02.2019

✠ Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie I: 2019

ISBN 978-83-7354-869-5

ISSN 1230-6711

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2019

ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel.: +48 (12) 688-52-90

tel./fax: +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	7
„CZASY PROROCTWA”. GRZEGORZA WIELKIEGO <i>HOMILIE NA KSIĘGĘ EZECHIELA (Ks. Adam Wilczyński)</i>	9
Kontekst dalszy powstania homilii.....	10
Kontekst bliższy powstania homilii.....	15
Gatunek literacki i słuchacze homilii	18
Metoda egzegetyczna tekstu i główne tematy teologiczne.....	23
<i>COMPUNCTIO. ZAPOMNIANA PRAKTYKA MODLITWY NA PODSTAWIE PISM ŚW. GRZEGORZA WIELKIEGO (Ks. Adam Wilczyński)</i>	31
Wstęp.....	31
Historia <i>compunctio</i>	32
Autorzy niechrześcijańscy	32
Biblia i autorzy chrześcijańscy.....	34
<i>Compunctio</i> w dziełach św. Grzegorza Wielkiego.....	54
Rodzaje i źródła skruchy.....	55
Rola <i>compunctio</i> i jej owoce	61
Zakończenie	67
BIBLIOGRAFIA.....	69

HOMILIE NA KSIĘGĘ EZECHIELA

Przedmowa.....	89
Homilia 1.....	91
Homilia 2.....	113
Homilia 3.....	137
Homilia 4.....	157
Homilia 5.....	173

Homilia 6	189
Homilia 7.....	215
Homilia 8.....	243
Homilia 9	277
Homilia 10.....	313
Homilia 11.....	353
Homilia 12.....	381
INDEKS BIBLIJNY.....	411
INDEKS IMION I NAZW	421
INDEKS TEMATYCZNY.....	431

WYKAZ SKRÓTÓW

Dzieła Grzegorza Wielkiego

- Dial* GRZEGORZ WIELKI, *Dialogorum libri IV*, wyd. A. DE VOGÜE, SCh 251 (introduction, bibliographie et cartes), 1978; SCh 260 (libri 1–3), 1979; SCh 265 (liber 4), 1980.
- Ep* GRZEGORZ WIELKI, *Registrum Epistularum*, wyd. D. NORBERG, CCL 140–140A, 1982.
- HomEv* GRZEGORZ WIELKI, *Homiliae in Evangelia*, wyd. R. ÉTAIX, CCL 141, 1999.
- HomEz* GRZEGORZ WIELKI, *Homiliae in Hiezechielem Prophetam*, wyd. M. ADRIAEN, CCL 142, 1971.
- Mor* GRZEGORZ WIELKI, *Moralium libri sive Expositio in Librum beati Iob*, wyd. M. ADRIAEN, CCL 143 (libri 1–10), 1979; CCL 143A (libri 11–22), 1979; CCL 143B (libri 23–35), 1979.
- OGM *Opere di Gregorio Magno I–VIII*, wyd. B. CALATI, G. CREMASCOLI i in., Roma 1992–2011.
- RegPast* GRZEGORZ WIELKI, *Regula pastoralis*, wyd. F. ROMMEL, SCh 381–382, 1992.

Pozostałe skróty

- CCL Corpus Christianorum seu nova Patrum collectio. Series Latina, Turnhout 1954–

-
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien 1866–
- GCS Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Leipzig–Berlin 1897–
- LXX *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, Stuttgart 1979.
- OOA *Opera omnia sancti Ambrosii*, wyd. G. BANTERLE, Milano 1979–1991.
- PG Patrologiae cursus completus. Series Graeca, t. 1–161, wyd. J.P. MIGNE, Paris 1857–1866.
- PL Patrologiae cursus completus. Series Latina, t. 1–221, wyd. J.P. MIGNE, Paris 1844–1864.
- PSP Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, red. E. STANULA, W. MYSZOR, Warszawa 1969–
- RTAM „Recherches de théologie ancienne et médiévale”, Louvain 1929–1940, 1946–
- SCh Soureces Chrétiennes, wyd. H. DE LUBAC, J. DANIELOU i in., Paris 1941–
- ŻMT Źródła Myśli Teologicznej, Kraków 1996–
- ŻrMon Źródła Monastyczne, Kraków-Tyniec 1993–

Ks. Adam Wilczyński

„CZASY PROROCTWA”.
GRZEGORZA WIELKIEGO
HOMILIE NA KSIĘGĘ EZECHIELA

Homilie na Księgę Ezechiela to bodaj najmniej znane dzieło papieża Grzegorza Wielkiego¹. Brak jego tłumaczenia, opracowań i artykułów w języku polskim, ale również dotycząca go bibliografia w literaturze obcojęzycznej jest skromna. Przyczyną tego stanu rzeczy może być mała ilość tłumaczeń Grzegorzowego dzieła na języki nowożytnie oraz dość późne pojawienie się wydań krytycznych². Inną przyczyną braku zainteresowania tym dziełem może być to, iż wiele tematów, które jego autor podejmuje w *Homiliach na Księgę Ezechiela*, w sposób bardziej obszerny i szczegółowy rozwinął w innych dziełach, a w sposób szczególny w swym monumentalnym *Komentarzu do Księgi Hioba (Moralia)*.

¹ W tym miejscu nie uwzględniam *Komentarza do 1 Księgi Królewskiej* i *Komentarza do Pieśni nad pieśniami*, których autorstwo papieża Grzegorza jest kwestionowane.

² Por. R. GODDING, *Bibliografia di Gregorio Magno (1890/1989)*, Roma 1990, s. 92–94; por. F.S. D'IMPERIO, *Gregorio Magno bibliografia per gli anni 1980–2003*, Firenze 2005, s. 121–125.

Frederick Homes Dudden ośmiela się nawet nazwać niniejsze dzieło Grzegorza „raczej nudnymi homiliami”³. Mimo tak surowej oceny jednego z największych znawców osoby i spuścizny literackiej świętego papieża trzeba przyznać, że wiele fragmentów *Homilii na Księgę Ezechieła* może stać się inspiracją dla niemałej liczby współczesnych kaznodziejów, ale nie tylko dla nich, lecz także dla tych wszystkich, którzy szukają pogłębienia swego życia duchowego. Bez wątpienia bowiem św. Grzegorz Wielki jest jego mistrzem⁴. Miło nam zatem oddać do rąk polskiego czytelnika pierwszy tom tego zapomnianego dzieła wielkiego Doktora Kościoła zachodniego. Publikacja obecna zawiera dwanaście homilii, które są niejako szczegółowym komentarzem do Ez 1,1–4,3. Drugi tom, który jest w przygotowaniu, zawiera dziesięć homilii do Ez 40,1–47. Tłumaczenia dokonano na podstawie tekstu krytycznego zawartego w CCL 142. Część przypisów, zarówno w tomie pierwszym, jak i drugim, opracowano na podstawie OGM III/1–2.

Kontekst dalszy powstania homilii

Pontyfikat Grzegorza Wielkiego przypada na bardzo trudny okres dla Rzymu i podległych mu terenów. Słynny potomek rodu Anicjuszów wstępuje na tron papie-

³ Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 2, New York–Bombay 1905, s. 18.

⁴ Por. BENEDYKT XVI, *Mistrzowie duchowi. Ojcowie i pisarze pierwszego tysiąclecia*, Poznań 2009, s. 44–51; por. JAN PAWEŁ II, *List apostolski „Plurimum significans”*, [w:] *W szkole ojców Kościoła. Ojcowie w nauczaniu Jana Pawła II*, red. M. RACZKIEWICZ, s. 231.

ski 3 września 590 r., kilka miesięcy po śmierci papieża Pelagiusza II. Ten ostatni umiera w lutym tego samego roku na skutek szalejącej w Rzymie zarazy. Lecz to nie było jedyne nieszczęście, które przeżywało wtedy Wieczne Miasto. Od 587 r. trwała na nowo wojna z plemionami germańskich Longobardów, którzy osiedlili się wokół Rzymu od strony północnej, wschodniej i południowej. Ponadto wylał Tyber, co spowodowało wiele zniszczeń. Do tego doszedł bunt żołnierzy, którzy, będąc źle opłacani, nie chcieli bronić dawnej stolicy Imperium⁵. Nie dziwi więc to, że święty papież miał przeświadczenie, iż zbliża się koniec świata i powtórne przyjście Chrystusa⁶.

W listopadzie 590 r., po śmierci Autarisa, królem Longobardów zostaje Agilulf, który poślubia wdowę po poprzedniku, Teodolindę⁷. Dopóki nowy król jest zajęty wewnętrznymi sprawami swojego królestwa, Rzym jest bezpieczny, lecz wschodnie i południowe rubieże Miasta wciąż doświadczają zagrożenia ze strony dwóch wielkich wodzów longobardzkich. Od wschodu jego przyczyną jest książę Spoleto, natomiast od południa – książę Benewentu. W 591 r., po śmierci swoich poprzedników, wodzem

⁵ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, przekł. P. NEHRING, Warszawa 2003, s. 26.

⁶ Por. S. DE GREGORIO, *Gregory's Exegesis: Old and New Ways of Approaching the Scriptural Text*, [w:] *A Companion to Gregory the Great*, red. B. NEIL, M. DAL SANTO, Leiden 2013, s. 271; por. R.A. Markus, *Grzegorz Wielki*, s. 68–76.

⁷ Por. A. CACCIARI, *Agilulfo, re dei Longobardi*, [w:] *Enciclopedia gregoriana. La vita, l'opera e la fortuna di Gregorio Magno*, red. G. CREMASCOLI, A. DEGL'INNOCENTI, Firenze 2008, s. 4.

Longobardów na wschodzie zostaje Ariulf, a na południu Arechis⁸. To z tymi trzema nowymi przywódcami papież musi zawrzeć ugodę, co nie jest rzeczą prostą. O kłopotach z Longobardami Grzegorz pisze w swoich *Listach*⁹.

W roku 591 nastąpiła długa susza, która, trwając od stycznia aż do września, wywołała głód. W tym czasie pierwsze działania wojenne podjął Ariulf, który czynił chaotyczne wypadki ze swoimi wojskami w stronę Rzymu. Po pewnym czasie jednak zaprzestał ich z powodu problemów w jego państwie. Wódz Spoleto na nowo podjął działania wojenne, dzięki którym na przełomie czerwca i lipca 592 r. stanął wraz ze swoim wojskiem pod murami Wiecznego Miasta¹⁰.

Grzegorz bardzo mocno przeżywał zaistniałą sytuację i myślał, aby układać się z Ariulfem na własną rękę, ponieważ egzarcha Rawenny, Roman, nie chciał przyjąć z pomocą zagrożonemu Rzymowi¹¹. W jednym z listów papież stwierdza: „[egzarcha] udaje, że walczy z naszymi nieprzyjaciółmi, a jednocześnie zabrania nam zawrzeć pokój”¹². Nie do końca są jasne okoliczności odstąpienia Ariulfa od oblężenia Rzymu, ale najprawdopodobniej

⁸ Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 2, s. 3–8.

⁹ *Ep* 1,3; 1,8; 1,30.

¹⁰ Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 2, s. 11–12.

¹¹ J. CZUJ, *Papież Grzegorz Wielki*, Warszawa 1948, s. 196–197.

¹² *Ep* 2,38.

Grzegorz zdołał uratować dawną stolicę Imperium przed zniszczeniem dzięki negocjacom i zapłaceniu haraczu¹³.

Egzarcha Roman całkowicie zignorował pokój, który z takim trudem papież zawarł z Ariulfem¹⁴, i wyruszając z Rawenny w stronę Rzymu, odbił po drodze dwa miasta zajęte przez Longobardów, Tuscję i Peruzję. Szczególnie dotkliwa dla Longobardów (rozjuszyła króla z północy) była utrata Peruzji. Agilulf, wściekły z powodu zdrady Rzymian, postanowił się zemścić. W 593 r., zebrawszy swoje wojska w Pawii, pomaszerował na południe, w kierunku Rzymu, po drodze odzyskując Peruzję. Do Wiecznego Miasta dotarł najprawdopodobniej w czerwcu¹⁵ lub lipcu 593 r. Zdaniem Jana Czuj obłężenie Rzymu przez tego wodza trwało krótko¹⁶ i jak w przypadku inwazji Ariulfa powody odstąpienia króla Longobardów od obłężenia nie są do końca jasne¹⁷.

¹³ J. RICHARDS, *Consul of God. The Life and Times of Gregory the Great*, London–Boston–Henley 1980, s. 184–185; por. *Ep* 2,45; 5,36.

¹⁴ Por. *Ep* 5,36.

¹⁵ Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 2, s. 17. Ramy czasowe obłężenia Rzymu przez wojska Agilulfa są przedmiotem dyskusji naukowców. Niektórzy z nich uważają, że trwało ono od grudnia 593 r. do lutego 594 r. Przypuszczenia te opierają na tym, że w korespondencji Grzegorza brak jest listów ze stycznia i lutego 594 r., a z listopada i grudnia tego samego roku jest po jednym liście. Jako kontrargument na ten pogląd podaje się, że nie było w zwyczaju prowadzenia wojen w okresie zimowym. Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, red. V. RECCHIA, Roma 1992, s. 17–18.

¹⁶ J. CZUJ, *Papież Grzegorz Wielki*, s. 201.

¹⁷ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, s. 125–126.

Pierwsze cztery lata pontyfikatu Grzegorza, choć trudne, są jednak naznaczone wielką aktywnością świętego papieża nie tylko na polu politycznym, społecznym czy religijnym, ale również intelektualnym. To właśnie w latach 590–594 powstają najważniejsze jego dzieła. W 590 r. zostają dokończone *Moralia*, które autor rozpoczął pisać w czasie swojego pobytu w Konstantynopolu. W pierwszym roku pontyfikatu wydał *Regułę pasterską*, która zawierała jego program pastoralny w pewnej części odzwierciedlony w *Liście synodalnym*, skierowanym do patriarchów Kościoła¹⁸. Najprawdopodobniej w latach 593–594 napisał *Dialogi*, opisujące życie wielu italskich świętych, a w sposób szczególny życie św. Benedykta. Do tego dorobku piśmienniczego Grzegorza należy dodać listy, które święty papież pisał do różnych osób w trakcie całego swojego czternastoletniego pontyfikatu. Zachowało się ich do naszych czasów ponad 850. Spora ich część została napisana w pierwszych latach wyniesienia Grzegorza na stolicę Piotrową. Nie można w tym miejscu pominąć działalności kaznodziejskiej tego wielkiego biskupa Rzymu. W latach 590–592 napisał on *Homilie na Ewangelie*. Części z nich wygłosił osobiście, a część odczytano na głos w jego imieniu, gdy nie czuł się na siłach, aby przemawiać¹⁹. Ostatnią z nich wygłosił w bazylice św. Wawrzyńca w drugą niedzielę po uroczystości Zesłania Ducha Świętego 593 r. Następnie, po przejrzaniu

¹⁸ Por. *Ep* 1,24.

¹⁹ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, s. 28–29.

ich i poprawieniu, zostały wysłane do Sekundyna, biskupa Taorminy²⁰.

Kontekst bliższy powstania homilii

Robert A. Markus uważa, że *Homilie na Księgę Ezechiela* były głoszone w latach 592–593, lecz nie powołuje się przy tym na żadne źródła²¹. O wiele bardziej precyzyjny jest Vincenzo Recchia²², który twierdzi, że 22 homilie na Księgę Ezechiela zostały wygłoszone bezpośrednio przez Grzegorza między końcem roku 593 a pierwszymi miesiącami 594 r.²³. Jego zdaniem pewnym punktem odniesienia mogą być uwagi znajdujące się we wstępie do drugiej księgi homilii oraz końcowa treść ostatniego kazania z tej księgi. We wstępie jest mowa o tym, że Agilulf przekroczył Pad i zmierza na południe, aby oblegać Rzym²⁴, natomiast w ostatniej homilii znajdują się opisy tego, co działo się przy bramie miasta po tym, jak papież przestał wygłaszać swoje kazania²⁵. Vincenzo Recchia pisze, że homilie prawdopodobnie nie były jeszcze głosz-

²⁰ V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 18; por. *Ep* 4,17a.

²¹ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, s. 29–30.

²² Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 17; por. A. NICOLA, „*Non dispersi l'umana fragilità*”. *Il dramma dell'umano negli scritti di san Gregorio Magno*, Torino 2005, s. 37.

²³ Zob. przyp. 14.

²⁴ Por. *HomEz* 2, praef.

²⁵ Por. *HomEz* 2,10,24; por. *Ep* 5,36.

ne na początku września 593 r., ponieważ z tego miesiąca jest list wysłany przez Grzegorza do Konstantyna, biskupa Mediolanu, z wiadomością do Teodolindy, królowej Longobardów²⁶, w którym jest mowa o Agilulfie bez bezpośredniej wzmianki o inwazji, nawet jeżeli widoczne jest napięcie między królem a Romanem, egzarchą Rawenny²⁷. Jan Czuj natomiast uważa, że list ten nie został wysłany przed, ale po oblężeniu Rzymu i miał być wyrazem troski papieża o pozyskanie Longobardów dla wiary katolickiej²⁸.

Bez względu na to, jak było faktycznie, wiadomo, że homilie zostały spisane przez notariuszy z żywej mowy papieża i złożono je w archiwum laterańskim. Vincenzo Recchia twierdzi, że prawdopodobnie homilie były głoszone codziennie przez kolejne dni tygodnia. Na początku piątej homilii z pierwszej księgi święty papież czyni wyraźną wzmiankę o jednodniowej przerwie: „In ea locutione, quae ad vos, fratres carissimi, nudiustertius facta est”²⁹. Wynikła ona z tego, że za czasów Grzegorza czwartek poza okresem Wielkiego Postu był dniem bez liturgii. W związku z tym jeśli biskup Rzymu rozpoczął głoszenie homilii w niedzielę, to pierwsze głoszenie dwunastu pierwszych homilii zostało zakończone w sobotę następnego tygodnia. I jeśli Grzegorz zaczął głosić pozostałe

²⁶ Wiadomość ta nie została przekazana królowej.

²⁷ Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiele*, t. 1, s. 17–18; por. *Ep* 4,2.

²⁸ Por. J. CZUJ, *Papież Grzegorz Wielki*, s. 201–202.

²⁹ *HomEz* 1,5,1.

dziesięć homilii już w niedzielę, to ich głoszenie zostało ukończone w środę następnego tygodnia³⁰. Jak już wspomniano, spisane kazania zostały złożone w archiwum. Po upływie ośmiu lat, na prośbę mnichów z klasztoru św. Andrzeja (założonego przez Grzegorza w jego domu w 601 r.), święty papież wziął ponownie do ręki spisane przez notariuszy homilie, poprawił je i wydał w dwóch księgach³¹. Dzieło to dedykował i wysyłał Marynianowi, biskupowi Rawenny³², który usilnie prosił o przestanie tych homilii³³.

Jak już to zostało powiedziane, pierwsza księga zawiera 12 homilii i oprócz pierwszej, która ma charakter wprowadzający, stanowią one komentarz do Ez 1,1–3,4. Druga księga składa się z 10 homilii, które są objaśnieniem Ez 40,1–47. Grzegorz, gnębiony wieloma problemami, nie

³⁰ Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 18–19.

³¹ *HomEz* 1, praef. Vincenzo Recchia w swoim wprowadzaniu do *Homilii na księgę Ezechiela* pisze, że *Liber Testimoniarum Veteris Testamenti quem Paterius ex opusculis s. Gregorii excerpti curavit* zawiera dziewiętnaście fragmentów rzekomo pochodzących z Grzegorzowych homilii, a które nie mają żadnych odpowiedników w tekście, który dotarł do naszych czasów. Por. Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] *San Gregorio Magno. Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 18. O pisarzu Pateriuszu zob. *Ep* 6,12; por. *Ep* 5,26; 9,98; 11,15. W języku angielskim te fragmenty można znaleźć w: SAINT GREGORY THE GREAT, *Homilies on the Book of the prophet Ezekiel*, przekł. TH. TOMKINSON, California 2008, s. 463–494.

³² Por. J. CZUJ, *Papież Grzegorz Wielki*, s. 242.

³³ Por. F. SANTI, *Homiliae in Hiezechielem*, [w:] *Enciclopedia gregoriana*, s. 163.

jest w stanie skomentować wers po wersie całej Księgi Ezechiela, dlatego na usilną prośbę swoich braci wyjaśnia im jedynie tę wizję, która ich zdaniem, jest najbardziej zawiła ze wszystkich widzeń proroka³⁴. Dlaczego w tak trudnych czasach podejmuje się wykładu na temat właśnie tej księgi? Wydaje się, że szuka w niej nadziei potrzebnej do zmierzenia się z trudną sytuacją, w której znajduje się on sam i wszyscy mieszkańcy Rzymu. Proroctwo powstałe w Babilonii odnosi do Rzymu swoich czasów. Uprowadzony do Babilonii naród izraelski jest dla niego obrazem ludu rzymskiego wystawionego na miecz, głód i wszelkie nieszczęścia, porzuconego przez wszystkich i pokładającego nadzieję jedynie w trosce jego pasterza³⁵.

Gatunek literacki i słuchacze homilii

Wbrew pozorom określenie gatunku literackiego i rodzaju słuchaczy Grzegorzowych homilii nie jest sprawą prostą. Sam tytuł dzieła sugeruje, że ma się do czynienia z homiliami, czyli z mowami, które mają charakter bardziej bezpośredni i zażyły. W szkołach filozofii greckiej homiliami nazywano mowy wygłaszane przez nauczycieli dla kręgu bardziej wtajemniczonych studentów. Takich nauczycieli bardziej precyzyjnie nazywano homilistami. Bezpośredni i zażyły ton w mowach Grzegorza słyhać zarówno w *Homiliach na Ewangelie*, jak i w *Homiliach na*

³⁴ Por. *HomEz* 2, praef.

³⁵ Por. E. GANDOLFO, *Praefazione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, Roma, 1992, s. 8.

Księgę Ezechiela, choć, jak zauważa V. Recchia³⁶, wydaje się, że w tym drugim dziele wybrzmiewa jeszcze głębsza zażyłość ze słuchaczami niż w pierwszym. Widać to w wypowiedziach świętego na temat zniszczenia imperium lub w wyznaniu o braku umiejętności w kierowaniu ludem Bożym. Komentując Ez 2,5, homilista stwierdza:

To jest jawnie powiedziane do nas, którzy pokonani, obłączeni i uwięzieni straciliśmy wszelkie dobra, które mieliśmy na tym świecie. Widzimy zrujnowane miasta, zburzone twierdze, spustoszone pola, rozwalone kościoły, a jednak wciąż naśladujemy grzechy naszych ojców; nie odwracamy się od ich pychy, którą widzimy³⁷.

Jeśli chodzi o nieumiejętność rządzenia Kościołem, mówi, komentując Iz 40,2:

O jakże surowo brzmią dla mnie te słowa, które wypowiadam! Mówiąc tak, godzę w samego siebie, ponieważ ani mój język nie oddaje się, jak należy, nauczaniu, ani moje życie nie przystaje wystarczająco do tego, co mówi język. Ja, który często pozwałam sobie na próżne słowa, a przez opieszałość i obojętność zwlekam z upominaniem i budowaniem moich bliźnich. Ja, który wobec Boga stałem się niemy i gadatliwy – niemy w sprawach ważnych, gadatliwy w błahych. Lecz oto słowo Boże zmusza mnie, abym mówił o życiu strażnika. Nie mogę milczeć, a jednak mówiąc to, boję się siebie zranić. Powiem, tak powiem, aby miecz słowa Bożego przechodząc przeze mnie, przeszył serce mojego bliźniego. Powiem, tak powiem,

³⁶ Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 20.

³⁷ *HomEz* 1,9,9.

aby słowo Boże rozbrzmiało przeze mnie także przeciwko mnie. Nie przeczę – jestem winien, widzę moją opieszałość i obojętność. Być może to przyznanie się do winy wybląga mi przebaczenie u litościwego Sędziego³⁸.

W *Homiliach na Ewangelie* nie brakuje również fragmentów, w których Grzegorz mówi o sobie samym. Oto przykład:

Lato, które bardzo źle działa na moje ciało, przeszkadzało mi od dłuższego czasu przemawiać do was na temat Ewangelii. Jednakże nie myślcie, że jeśli moje usta milczały, oziębła moja miłość. To, co mówię, każdy z was wie dobrze z doświadczenia: zdarza się, że miłość wśród zajęć, jakie ją przygniatają, w pełni płonie w sercu, a mimo to nie okazuje się w uczynkach (...). Oto gdy wróciła sposobność mówienia do was, wasza gorliwość zapala mnie i o tyle odczuwam większą radość z przemawiania do was, że zdaję sobie sprawę, iż dusze wasze z niecierpliwością wyglądają mojego słowa³⁹.

Na próżno byłoby szukać takich wynurzeń u Ambrozego⁴⁰ czy Leona Wielkiego⁴¹.

Mimo że dzieła te charakteryzują się bezpośredniością tonu, to jednak *Homilie na Ewangelie* różnią się od *Homilii na Księgę Ezechiela*. W pierwszym z nich święty papież dość często stosuje *exempla*, czyli przykłady, których zadaniem było przekazanie prawdy religijnej przy pomocy stosownej anegdoty lub opowiadania zaczerpniętego

³⁸ *HomEz* 1,11,5.

³⁹ *HomEv* 2,27,7.

⁴⁰ Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 1, s. 254.

⁴¹ Por. J. CZUJ, *Papież Grzegorz Wielki*, s. 236.

z innych źródeł niż Pismo Święte⁴². W drugim zaś brak jakichkolwiek *exempla*, poza tymi zaczerpniętymi z Pisma Świętego. Ponadto w *Homiliach na Księgę Ezechiela* uwidacznia się egzegetyczne podejście Grzegorza do tekstu biblijnego⁴³ i dlatego w odniesieniu do swoich kazań woli stosować raczej słowo *expositio* niż *sermo*⁴⁴. Wydaje się, że różnica w stylu związana jest z rodzajem słuchaczy, do których były kierowane kazania Grzegorza. *Homilie na Ewangelie* z całą pewnością były głoszone do wielkiej rzeszy Rzymian, którzy szczerze wypełniali, jak ukazuje to Grzegorz w 19 homilii, wnętrze bazyliki laterańskiej⁴⁵. Vincenzo Recchia⁴⁶ zauważa, że dialog ze słuchaczami w tych homiliach jest żywy pod każdym względem. Grzegorz troszczy się o to, by nie zmęczyć słuchaczy⁴⁷ i nie zanudzić ich zawiłą argumentacją⁴⁸; bierze pod uwagę ich

⁴² Por. F.H. DUDDEN, *Gregory the Great: His Place in History and Thought*, t. 1, s. 254; por. *HomEv* 12; 15; 19; 23; 32; 34; 35; 37; 38; 39; 40; por. E. PAOLI, *Exempla/Esempi*, [w:] *Enciclopedia gregoriana. La Vita, l'opera e la fortuna*, s. 141.

⁴³ Por. E. PRINZIVALLI, *Gregorio Magno e la comunicazione omiletica*, [w:] *Gregorio Magno Nel XIV Centenario Della morte*, red. G. ARNALDI, I. BALDELLI i in., Roma 2004, s. 167.

⁴⁴ Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 22; por. *HomEz* 1,2,6.21; 1,7,5.18; 1,8,12; 1,9,29–30.

⁴⁵ *HomEv* 2,19,5.

⁴⁶ Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 22.

⁴⁷ *HomEv* 2,23,1.

⁴⁸ *HomEv* 1,13,1.

możliwości percepcyjne⁴⁹ i skraca mowę w razie szczególnych okoliczności⁵⁰.

Nie jest zaś łatwo określić słuchaczy *Homilii na Księgę Ezechiela*. Z pewnością było to audytorium złożone, bezpośrednio zainteresowane wzniosłością tematów, które były rozważane. Grzegorz w liście dedykacyjnym do biskupa Maryniana mówi, że wygłosił te homilie *coram populo*⁵¹. Nasze myślenie idzie natychmiast w kierunku tłumu wiernych. W rzeczywistości umysł egzegety mógł być skupiony, przede wszystkim jeśli chodzi o eklezjologię, na *populus Dei*, którym jest Kościół. Termin ten, szczególnie w drugiej księdze homilii, jest specyficznym wyrażeniem, które odnosi się do wydarzeń związanych z Izraelem i tłumaczy albo zastępuje, jak w *HomEz* 2,1,17, termin *plebs*. Lud, o którym jest mowa w homiliach, jest tym, któremu po wyzwoleniu z niewoli egipskiej pozwala się widzieć cuda Boże u wejścia do namiotów w czasie wędrówki przez pustynię. Wraz z przyjściem Chrystusa starożytny lud hebrajski został zastąpiony nowym ludem, który przy końcu czasów, utworzony z pierwocin Hebrajczyków i pogan, zgromadzi w sobie resztę Izraela⁵². Tak więc Grzegorz nie zwracał się do niewykształconych słuchaczy, którzy, tłocząc się w kościele, słuchali jego homilii na Ewangelie, lecz do ludzi pochodzących ze świata mo-

⁴⁹ *HomEv* 1,4,5.

⁵⁰ *HomEv* 1,8.

⁵¹ *HomEz* 1, praef.

⁵² Por. V. RECCHIA, *Introduzione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 23–24.

nastycznego, z duchowieństwa i prawdopodobnie także z grupy wykształconych ludzi świeckich, wyróżniających się większą wrażliwością religijną. Oto dlaczego rodzaj literacki tej *expositio* na Księgę Ezechiela różni się w treści i tonie od *Homilii na Ewangelie*. Różnica pojawia się już w pierwszej homilii, w której papież objaśnia naturę prorocstwa w tonie zdecydowanie dydaktycznym i cytując różne fragmenty Pisma Świętego. Przystępując potem do bezpośredniej egzegezy tekstu prorockiego, w swojej *expositio* stawia czoła ważnym tematom teologicznym: kontemplacji, złu, Chrystusowi Odkupicielowi, Duchowi Świętemu, nauczaniu. *Homilie na Księgę Ezechiela* zyskują złożoną strukturę, podobnie jak ma to miejsce w przypadku komentarza do Księgi Hioba⁵³.

Metoda egzegetyczna tekstu i główne tematy teologiczne

Lektura homilii – podobnie jak pozostałych dzieł egzegetycznych Grzegorza – dostarcza bogatego materiału doktrynalnego, etycznego i ascetycznego, który jest owocem metody stosowanej przez autora w komentowaniu słów Pisma Świętego. Została ona jasno opisana przez biskupa Rzymu w liście do biskupa Leandra, który to list

⁵³ Por. G. CREMASCOLI, *Gregorio Magno esegeta rapporti tra commentari e omelie*, [w:] *Gregorio Magno nel XIV centenario della morte*, Roma 2004, s. 145.

zdaniem E. Gandolfo stanowi swojego rodzaju „manifest metodologiczny”⁵⁴. Grzegorz pisze tam:

Ten, kto komentuje Pismo Święte, powinien naśladować bieg rzeki. Gdy rzeka, płynąc swym korytem, napotka z jakiejś strony głębokie doliny, natychmiast kieruje ku nim pęd swojej fali; dopiero gdy je wystarczająco napełni, szybko powraca do koryta. Taki bez wątpienia powinien być każdy komentator słowa Bożego. Gdy rozważa jakąś rzecz, a przypadkiem dostrzeże nadarzającą się okazję do stosownego zbudowania, powinien skierować nurt swej mowy ku sąsiedniej dolinie, a gdy dostatecznie wypełni przestrzeń tego dygresyjnego pouczenia, winien powrócić do biegu podjętego wykładu⁵⁵.

Ten sposób egzegezy w *Homiliach na Księgę Ezechiela* Grzegorz stosuje bardzo często.

Trudno byłoby zaprzeczyć, że najważniejsza jest dla niego interpretacja moralna. Sens dosłowny jest tu jedynie punktem wyjścia, natomiast sednem wykładu Pisma Świętego jest zdaniem tego komentatora sens mistyczny, a szczególnie sens moralny. Robert A. Markus, odnosząc się do tego podejścia, pisze:

życie oparte na modlitwach, skrusze, zaparciu się samego siebie i miłosierdziu, a szczególnie, w przypadku ludzi zdolnych do tego, na kontemplacji – stanowi jądro przesłania, jakie Pismo Święte powinno nieść chrześci-

⁵⁴ Por. E. GANDOLFO, *Prefazione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omelie su Ezechiel*, t. 1, s. 8–9.

⁵⁵ *Ep* 5,53a,2.

janom, którzy wyzwolili się z niewoli jego dosłownej interpretacji⁵⁶.

W związku z tym Grzegorz pozwala sobie i innym na wielką swobodę egzegetyczną, jednak kryterium prawdziwości interpretacji jest to, czy umacnia ona w miłości wspólnotę wierzących:

Jeśli [komentator], poszukując w słowie Bożym mocy, wyjaśnia je w innym sensie niż nadał mu jego autor, ale nawet to inne znaczenie wzywa do budowania miłości, to słowa, które wypowiada, są słowami Pana; ponieważ przez całe Pismo Święte Bóg przemawia do nas tylko w jednym celu, aby nas doprowadzić do miłości Jego i naszych bliźnich⁵⁷.

Taki sposób egzegezy, uprawiany przez Grzegorza, miał przemożny wpływ na późniejszych teologów średnio-wiecznych⁵⁸.

W swojej egzegezie święty papież stosował sposób interpretacji wypracowany przez Ojców Kościoła, to znaczy starał się wyjaśniać tekst biblijny, odnajdując jego sensy:

⁵⁶ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, s. 60; por. G.A. ZINN, *Exegesis and spirituality in the writings of Gregory the Great*, [w:] *Gregory the Great. A symposium*, red. J.C. CAVADINI, Notre Dame–London 2001, s. 172.

⁵⁷ *HomEz* 1,10,14.

⁵⁸ Por. R. WASSELYNCK, *L'influence de l'exégèse de s. Grégoire le Grand sur les commentaires bibliques médiévaux (VII–XII s.)*, RTAM 32 (1965), s. 156–204; por. S. ZIMDARS-SWARTZ, *A Confluence of Imagery. Exegesis and Christology According to Gregory the Great*, [w:] *Grégoire le Grand. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, red. J. FONTAINE, R. GILLET, S. PELLISTRANDI, Paris 1986, s. 332–333.

historyczny (dosłowny), alegoryczny i moralny⁵⁹. Ojcowie Kościoła znali jeszcze sens anagogiczny, ale Grzegorz nie wymienia go w żadnym dziele, chociaż często tekst Księgi Ezechiela prowadzi go do podjęcia tematów eschatologicznych. Trzeba przyznać, że święty papież nie troszczył się o precyzję terminologiczną i dlatego był skłonny mieszać wyodrębnione przez siebie trzy znaczenia Pisma Świętego z bardziej podstawowym podziałem dychotomicznym, który wyróżnia sens dosłowny i sens duchowy⁶⁰.

Zdaniem Grzegorza Biblia nie jest księgą zarezerwowaną dla mnichów, lecz przeznaczoną dla wszystkich wierzących. Pisze: „Całe Pismo Święte zostało napisane dla nas, ale nie całe jest dla nas zrozumiałe”⁶¹. Zauważa, że wiele rzeczy zostało napisanych w nim w sposób tak jasny, że swój pokarm mogą w nim znaleźć ludzie niewykształceni, inne zaś, bardziej niezrozumiałe, są dla mocnych; lecz ostatecznie stwierdza: „Potrafimy je pojąć w takiej mierze, w jakiej każdego dnia czynimy postęp w miłości”⁶². Pismo Święte to list, który Bóg napisał do ludzi, aby w słowach Bożych nauczyli się rozpoznawać serce Boże. Ta niezapomniana fraza, którą Grzegorz napisał do lekarza Teodora, swojego przyjaciela: „Ucz się serca Boga w słowach Boga”⁶³, była owocem długiego do-

⁵⁹ Por. G.A. ZINN, *Exegesis and Spirituality in the Writings of Gregory the Great*, [w:] *Gregory the Great*, s. 172.

⁶⁰ Por. R.A. MARKUS, *Grzegorz Wielki*, s. 64.

⁶¹ *HomEz* 2,5,3.

⁶² *HomEz* 2,5,5.

⁶³ *Ep* 5,46.

świadczenia. Gdy był mnichem, jego głównym zajęciem była medytacja słowa Bożego, która prowadziła do doświadczenia Boga jako miłości. Bóg kieruje swoje słowo do człowieka, ponieważ go kocha, ponieważ uważa go za przyjaciela, przed którym otwiera swoje serce. Bóg jest pierwszy w kierowaniu słowa, ponieważ jest pierwszy w miłości. W odpowiedzi na Jego słowo rodzi się osobisty dialog, którym jest modlitwa. Grzegorz w homiliach dzieli się z wiernymi swoim doświadczeniem Boga związanym z nieustanną osobistą lekturą Biblii: „Dzięki łasce wszechmogącego Boga, pewne słowa w Piśmie Świętym często rozumie się lepiej, gdy słowo Boże jest czytane bardziej na osobności. I duch doświadcza także kontemplacji rzeczy wyższych i z powodu tęsknoty za nimi nęka siebie słodkim płaczem”⁶⁴.

Obok tego osobistego doświadczenia słowa Bożego istnieje doświadczenie wspólnoty albo lepiej doświadczenie eklezjalne, które papież stara się podkreślić. Sięga ono korzeniami do czasów konstantynopolitańskich Grzegorza, kiedy to Leander z Sewilli i jego mnisi poprosili go o wyjaśnienie Księgi Hioba. Początkowo wystraszył się nadmiernej trudności tekstu, lecz pewność, że „nie może być” – jak pisał – „rzeczą niemożliwą to, co mi nakazuje miłość płynąca z braterskich serc”⁶⁵, pokonał w sobie wszelkie wahanie. To było pierwsze doświadczenie lektury medytowanej *coram fratribus*, czyli we wspólnym poszukiwaniu. Zdaniem Grzegorza we wspólnocie braci

⁶⁴ *HomEz* 2,2,1.

⁶⁵ *Ep* 5,39.

przybywa się do tego światła, które w samotnej medytacji pozostaje niejasne. „Wiem bowiem, że wiele rzeczy w Piśmie Świętym, których nie mogłem zrozumieć, będąc sam, bardzo często pojmowałem, znajdując się w obecności moich braci. Dla was uczę się tego, czego nauczam wśród was, ponieważ – mówię prawdę – często słucham z wami tego, co mówię do was”⁶⁶. To wspólne rozważanie Pisma Świętego i poszukiwanie jego sensu prowadzi również do pokory, ponieważ kiedy człowiek uświadamia sobie, że do pewnych rzeczy nie doszedłby bez pomocy braci, to wtedy pewnych osiągnięć w rozumieniu słowa Bożego nie traktuje jak własności prywatnej⁶⁷.

Grzegorz w *Homiliach na Księgę Ezechiela* podejmuje wiele tematów teologicznych, ale – jak już to było powiedziane – z dużym naciskiem na tematy moralne⁶⁸. Jednak centralne miejsce zajmują tematy chrystologiczne⁶⁹ i eklezjologiczne⁷⁰. Ważnym tematem, który święty papież podejmuje w tym dziele, jest rola głosicieli (*praedica-*

⁶⁶ *HomEz* 2,2,1.

⁶⁷ Por. E. GANDOLFO, *Prefazione*, [w:] SAN GREGORIO MAGNO, *Omellie su Ezechiel*, t. 1, s. 8–9; Por. *HomEz* 1,7,21.

⁶⁸ Por. A.R. CHRISTMAN, „What Did Ezekiel See?”. *Christian Exegesis of Ezekiel's Vision of the Chariot from Irenaeus to Gregory the Great*, Leiden 2005, s. 135–152; por. L. WEBER, *Hauptfragen der Moralthologie Gregors des Grossen. Ein Bild altchristlicher Lebensführung*, Freiburg in der Schweiz 1947.

⁶⁹ Por. S. ZIMDARS-SWARTZ, *A Confluence of Imagery. Exegesis and Christology according to Gregory the Great*, [w:] *Grégoire le Grand*, s. 328–332.

⁷⁰ C. BONOMO, *Chiesa. Corpo di Cristo secondo s. Gregorio Magno*, Roma 1961.

tores) słowa Bożego⁷¹. Wiele miejsca poświęca relacji między Starym a Nowym Testamentem i roli Pisma Świętego w duchowym rozwoju chrześcijanina. Ponadto podejmuje tematy, które są o wiele bardziej rozwinięte w innych jego dziełach: życie czynne, życie kontemplacyjne, cnoty teologalne i kardynalne, dary Ducha Świętego, charakterystyka życia ludzi świętych i bezbożnych, bojaźń Boża, pokuta i Sąd Ostateczny. Nie sposób oczywiście wymienić wszystkich tematów, ale będzie można je wyłuskać przy wnikliwej lekturze tego zapomnianego dzieła świętego papieża.

⁷¹ Por. E. TINAMBUNAN, *The Preacher and Preaching according to Gregory the Great (Commentary on Homilia in Evangelia 1.17)*, Roma 2002; por. V. RECCHIA, *Il „Praedicator” nel pensiero e nell’azioni di Gregorio Magno*, „Salesianum” 41 (1979), s. 333–374.